Ярослава Мельник

АПОКРИФІЧНІ ТОПОСИ В «ЄВАНГЕЛІЇ УЧИТЕЛЬНОМУ» КИРИЛА ТРАНКВІЛІОНА СТАВРОВЕЦЬКОГО

Проаналізовано апокрифічні сюжети, мотиви, образи, символи в «Євангелії учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького. Вказано на апокрифи як «попередні» тексти багатьох гомілій Кирила. З'ясовано причини звернення проповідника до «таємних» книг.

Ключові слова: апокрифи, проповідь, топоси, текст, сюжет, популярність.

Апокрифічна література, ця, за висловом Івана Франка, «космополітична ростина», пустила дуже глибоке коріння на українському літературному ґрунті, виявилася вельми принадною для українських книжників різних епох. Упродовж тисячолітнього розвою національного письменства «многі наші чільні писателі (почавши від Нестора) багато черпали з тих творів»[1]. Черпали з тих текстів, до того ж вельми щедро, і українські проповідники XVII–XVIII ст. – як і ті безіменні, не надто вчені автори, що сміливо «переробляли старі апокрифи на проповіді», творячи «спеціальну літературну форму»[2], так і ті, що стояли на найвищих щаблях церковної ієрархії, зокрема, Йоаникій Ґалятовський, Антоній Радивиловський, Димитрій Туптало та Кирило Транквіліон Ставровецький, чиє «Перло многоцінне», з огляду на його апокрифічну помаркованість, той самий І. Франко назвав «багатим і досі не експлуатованим скарбом».

Не менш багатим скарбом для студій апокрифічного коду національного письменства є й інша книга Кирила Транквіліона Ставровецького – «Євангеліє учительне», в якій натрапляємо на безліч апокрифічних топосів (від переказів і парафраз тих чи тих сюжетів до мотивів, образів і символів «таємних» книг). Серед «попередніх» текстів гомілій Кирила така апокрифічна

---

[1] Франко І. Причинки до історії руської літератури XVIII віку // його ж. *Зібр. творів: У 50 т.* Київ 1980, т. 27, с. 17.

[2] Франко І. Карпато-руське письменство XVII–XVIII віків // його ж. *Зібр. творів: У 50 т.* Київ 1981, т. 32, с. 220.

класика, як «Книга Єноха», «Апокаліпсис Петра», «Одкровеніє» Мефодія Патарського, «Преніє Адама», «Заповіт Адама», «Апокриф про Адама», «Апокриф про Єву», «Сказаніє Афродитіана», «Євангеліє Никодима», «Ходіння Богородиці по муках», «Протоєвангеліє Якова», «Євангеліє Псевдо-Матея», «Слово святого апостола і євангелиста Йоана Богослова на Успеніє Богородиці» та низка інших апокрифів.

Цікаво, одначе, що, розкриваючи джерела свого натхнення, Кирило Транквіліон Ставровецький зовсім не згадує про апокрифічні тексти. Так, серед «квіток мисленного раю», з яких він, «немов трудолюбива бджола», «збирав духовну насолоду і склав книгу цю учительну з істинними догматами нашого благочестя святої Східної і Апостольської Церкви нашої» («Євангеліє учительне»)[3], Кирило називає «казання з багатьох Писань Божественних, насамперед із Євангелія Ісуса Христа, Сина Божого, від святих богословців, учителів вселенських, найперше з бесід євангельських і апостольських»[4] і не називає «народних чи апокрифічних джерел, які залишили яскравий слід у його гоміліях і які, напевно, були відомі і його читачам…»[5]. Проте не будемо за це «замовчення» надто дорікати авторові. Чому? Про це трохи перегодом.

Вельми промовистим узірцем того, як Кирило Транквіліон Ставровецький користувався у своєму «Євангелію учительному» топосами і традиціями неканонічного письменства, є низка його есхатологічних сюжетів. Звернімо, наприклад, увагу на «Повчання у Неділю м'ясопусну, про муки геєнські і про життя вічне», де вплив апокрифічних візіонерів потойбіччя, які вельми натхненно та з неабиякою фантазією живописали «той світ», відчувається дуже виразно.

У канонічних текстах Святого Письма пекло символічно означено як «огонь пекельний» («геєна вогненна») (Мт 5:22; Мр 9:43–48), «вічне полум'я» (Іс 33:14; 66:24; Єр 17:4; Мт 18:8; 25:41; Юд 7), «вічна мука» (Мт 25:46; Одкр 14:11), «плач і скрегіт зубів» (Мт 8:12; 13:41–42; 13:50; 22:13; 22:15; 25:30; 34:51); «пітьма кромішня» (Мт 8:12; 22:13; 22:15), «безодня» (Одкр 9:1–2), «гнів небесний» (Єр 17:4), «сором і ганьба» (Дан 12:2), «вічна погибель» (2 Сол 1:9), «озеро вогню і сірки» (Одкр 20:10; 21:8).

Пекло – це «відчуття надзвичайно сильної муки, незалежно від того, чи виявляється вона у фізичних стражданнях чи душевних переживаннях, або у тому й іншому»[6]. Пережиття і страждання спричинені усвідомленням

---

[3] Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє* / пер. з ц.-сл. Б. Криси, Д. Сироїд, Т. Трофименко. Львів 2014, с. 19.

[4] Там само.

[5] Криса Б. Проповідник Слова Божого // Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 15.

[6] Эриксон М. *Христианское богословие*. Санкт-Петербург 1999, с. 1044.

повного й остаточного відчуження від Бога, позбавлення його ласки. «А Він у відповідь їм мовить: Істинно кажу вам: Я вас не знаю» (Мт 25:12), тому «основну характеристику пекла, на противагу неба, можна визначити як відсутність Бога чи вигнання з Його присутності»[7].

Для передачі інфернальних страждань грішників автори Святого Письма не послуговувалися образами чуттєвої деталізації та конкретизації пекельних мук. Стан людини у пеклі описується не ззовні (як видиво), а зі середини (як біль)[8]. Чуттєво-деталізовані й конкретизовані образи пекла, своєрідна «тілеснісність» і матеріальність опису мук, які терплять грішники – стилістика жанру «таємних», «відречених» книг.

«Ти не цікався, як будуть мучитися нечестиві, але розвідуй, як спасуться праведні»[9] – цим застереженням, яке в Господні вуста вкладає Псевдо-Ездра (3 Езд 9:13), автори «таємних» книг, описуючи потойбічний світ, не дуже переймалися. Есхатологічна перспектива (ідея справедливого воздаяння та суворого покарання за гріхи на тім світі) трансформується в юдейських і християнських апокаліптичних апокрифах («Одкровення Варуха», «Одкровення Авраама», «Книга Єноха», «Видіння Ісаї», «Апокаліпсис Петра», «Апокаліпсис Павла», «Ходіння Богородиці по муках») у фантастичні, вражаюче зримі візії пекла та жахливих посмертних тортур грішників. Із «Книги Єноха Праведного»: И возведоста мѧ мѹжїе ѡны на сѣвернѹю странѹ и показаша мы мѣсто страшно зѣло и всѧка мѹченїѧ на мѣстѣ томъ, и лютаѧ тма и мгла несвѣтимаѧ. и нѣсть тѹ свѣта, но ѡгнь мрачный возгараетсѧ присно, и рѣка ѡгненаѧ исходѧще, и все мѣсто ѡвсюдѹ ѡгнь и ѡвсюдѹ стѹдень и ледъ, жажда и зѧблость, и ѹжници люто зѣло, и аггели грѹжны и немилостивны носѧще ѡрѹжїѧ напрасна, мѹченїе немилостивно[10]. А це вельми подібний до пекла «таємних» книг опис «того світу» в «Євангелії учительному» Кирила: Сего ради молю, брате и сестро, постой мало, и ѹслыши что се за страна, юже нарицаетъ писанїе геєною и пекломъ: страна та єстъ зѣло страшнаа, и смѹтнаа, и темнаѧ пропасть подземнаа, ровъ преисподный, идеже ѻгнь неѹгасает въвѣки, зѣло крепкїй. ибо гѡры каменные предъ нимъ ꙗко воскъ таютъ. въ странѣ той море ѻгненное валѹетсѧ всегда, холмо ѻбразными ѻгневидными волънами; тамо рѣки зѹпелного разливаютсѧ, и заливаетъ всѧкое мѣстѡ и полѧ; и нѣстъ тамо свѣта а точїю тма и дымъ заразливый ѡбноситсѧ, смрадный з ꙗдомъ зѹпелънымъ змѣшаный, покрывающе всю странѹ ѡнѹю. Тамо бѹрѣ зелныи и вѣтры, иже колѣблютъ море геєнское; тамо млъныа и грѡмы страшныи ѿ шатанѡвъ пѹскаютсѧ, ѹстрашающе грѣшныхъ, и додеве проливаютсѧ

---

[7] Там само.

[8] Див.: *Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах*, т. I: *А–К*. Москва 1987, с. 37.

[9] *Апокрифические апокалипсисы* / пер., укл., вступ. стаття М. Витковская, В. Витковский. Санкт-Петербург 2000, с. 32.

[10] Книга ѡ таинахъ Єноховихъ сн҃а Ӕредова мѹжа мѹдра и бг҃олюбива // *Апокрифи і легенди з українських рукописів* / зібр., упор. і поясн. др. І. Франко, т. I: *Апокрифи старозавітні*. Львів 1896, с. 41–42.

тамо с крывавых слезъ; и гра́ велій огненны паде, и грѣшникѡвъ тамо сущихъ біетъ іако млатомъ, совѣсть ѡбличающаа и моучитъ без престани; ибо ѡнаѧ геєна всѧ огнемъ горитъ без оуглашенїа, іако пещъ страшливаѧ[11].

«Повчання у Неділю м'ясопусну, про муки геєнські і про життя вічне» рідниться із апокрифічною книжністю й дотриманням пекельного «уставу» наочної відповідності потойбічних мук земному гріхові, який чи не вперше втілено в «життя» в «Апокаліпсисі Петра», датованому 125–150 рр. Згідно з «кримінальним кодексом» потойбічної системи судочинства, кожній категорії гріха призначалася певна «стаття» («мука» чи «кара», за загальноприйнятою апокрифічною «термінологією»). **Противу кождого грѣха й мчніє буде**, – остерігає свого «ласкавого і христолюбивого читача» і Кирило Транквіліон Ставровецький, – **на нощныхъ бѣгунѡвъ и блудныкѡвъ вѣчнаа неволѧ з мѣста непостоупнаѧ; прелюбодѣемъ, мужеложникѡмъ, скотоложникѡмъ, разбойникѡмъ, татемъ хищникѡмъ, лихоимцемъ, оубійцемъ темница огнеродныа смраднаа, а на лѣнивыхъ великаа работа без ѿрады, на грьделивыхъ веліє пониженѧ, на лакомыхъ й ѡбжирцевъ, гладъ зѣло крѣпкій, на пѧниць неоутолимаа жажда, на богатыхъ немилостивыхъ великаѧ нищета**...[12].

Із апокрифічними апокаліпсисами споріднена й низка інших гомілій Кирила Транквіліона Ставровецького, зосібна «Повчання у Лазареву суботу. Про його воскресення» і «Повчання у святу велику суботу, про зішестя Христа в ад». Ці проповіді, крім біблійного інтертексту і «Слова на Велику суботу» св. Епіфанія Кіпрського, на якого покликується автор («Як каже святий Епіфаній»), також пов'язані з другою частиною апокрифічного «Євангелія Никодима» – «Зішестя Христа до аду» (*Descensus Christi ad Inferos*), де змальовано спущення Ісуса Христа до пекла і визволення старозавітних праведників. Із цим апокрифом у давній українській літературі генетично споріднені дві цікаві пам'ятки – «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» і «Слово о бурену пекла». До слова, І. Франко вважав, що, правдоподібно, саме «Словом о Лазаревѣ воскресеніи» користувався Кирило у своєму «Повчанні у Лазареву суботу». «Із нашого "Слова", а не з грецьких гомілій Епіфанія та Евсевія взяв Транквіліон той мотив, що старозавітні отці в аді промовляють до Лазаря перед його воскресінням; навіть форма тих промов держана в такім самім тоні: яка мені користь, що я зробив те й те добро, коли отсе мучуся в аді? Правда, Транквіліон виводить інших отців і вставляє в їх уста інші аргументи: промовляють Авель, Ной (виставляє свою працю над ковчегом), Авраам (жертвування Ісаака), Яків, Йосиф, Мойсей (згадує про появу в Хориві, про єгипетські кари, потоплення фараона, надання закону і розмову з Богом

---

[11] *Євангеліє оучительное albo казаніа на недѣлю презъ рокъ и на праздники господскіє и нарочитымъ свѧтымъ* ҂ *Составлена трудолюбіемъ іеромонаха Кирила Транквиліона проповедника слова Божего*... Рохманів 1619, картка кг.

[12] Там само, картка кд (зворот).

на Синаї); Давид (згадує лише про своє пророцтво), та, проте, як бачимо, багато тут дуже близького до нашого "Слова". Варто завважити, що Транквіліон немов навмисно силкується оминути надто близьку подібність, прим., коли першого бесідника виводить не Адама, а Авеля; здається, він зробив се навмисно, щоб ослабити підношений тоді ж против нього закид, буцімто він "зшив" із чужих кусників книгу "Євангеліє учительне"»[13]. На суголосність цієї гомілії Ставровецького з поетикою апокрифів, зокрема з такими її прикметами, як «олюднення» та «демократизація» подій і персонажів Священної історії, їхнє наближення до світу людей, часто діалогічна форма викладу, на що звернула увагу Богдана Криса, зазначаючи, що «у мовних комунікаціях, які прокладав Кирило до своїх читачів, невимовність божественного перетинає потік буденного мовлення, Слово Боже єднається зі словом людським». «Досить пригадати, – пише дослідниця, – "Повчання у Лазареву суботу. Про його воскресення" з прямою мовою патріархів і пророків, які просять Лазаря нагадати і про них, з образом самого Лазаря, який щойно вийшов з гробу ("сліпий: очі і лице обв'язане мав пеленою, і зіниці забруднилися йому, що ані сонця не міг бачити, руки й ноги полотном мав зв'язані"), зі звертанням Ісуса Христа до присутніх: "Розв'яжіть його, як має ходити з ногами зв'язаними. І очі покриті звільніть його, щоб зі своїх рук ви осоромилися, його ж руками своїми обвили. Пізнайте, що це той, а не інший, той, кого ви поклали. Свідчить камінь, викриває полотно і обрус, що на лиці його"»[14].

Із апокрифічної скарбниці зачерпнено й мотив туги Адама за втраченим раєм (проповідь «Про плач Адама, як плакав після вигнання, під раєм сидячи»). Зауважимо, що в апокрифічних легендах про Адама і Єву, у духовних віршах, а також у розмаїтих фольклорних переробках цього книжного пласту, в українських народних легендах і піснях зокрема, мотив туги Адама за раєм – один із найпоетичніших. Так само він вельми поетичний і в згаданій гомілії Кирила Транквіліона Ставровецького, до того ж спостерігаємо і значну текстуальну подібність цього мотиву з апокрифічними «плачами» Адама, наприклад, у цьому оповіданні у Франковому кодексі апокрифів.

На завершення розмови про топоси апокрифічної есхатології в проповідницькому дискурсі Кирила Транквіліона Ставровецького маємо ще декілька зауваг. Зі слова «Про падіння Адама і про гріх його, як через непослух втратив райське життя» дізнаємося, що після того, як Адам согрішив, **тогда й древа листвїє свое пометноуша**[15]. А згідно з однією з апокрифічних легенд про

[13] Франко І. Слово о Лазаревѣ воскресеніи. Староруська поема на апокрифічні теми // його ж. *Зібр. творів*: *У 50 т.*, т. 32, с. 67.

[14] Криса Б. Проповідник Слова Божого, с. 15.

[15] *Євангеліє оучительное албо казаніа на неднлю през рокъ и на праздники господскїе и нарочитымъ святымъ* ѯ Составлена трȣдолюбїемъ іеромонаха Кирила Транквилїона проповедника слова Божего..., картка ѯ.

прародичів людства, після переступу Адама все древїє поверже листвїє, єдина не поверже смоква[16]. У «Повчанні у святу Велику суботу, про зішестя Христа в ад», про яке вже йшлося, натрапляємо на згадку про рукописання Адама дияволові, котре знищив Ісус, спустившись у пекло, мотив, який дуже полюбляли автори апокрифічного епосу[17].

Апокрифічні тексти	«*Євангеліє учительне*» Ставровецького
Оуви мнѣ, раю мой прекрасный, юж ꙗ не бꙋдꙋ видети твою красотꙋ! Оуви мнѣ, раю мой, юж ꙗ не бꙋдꙋ слꙋхати агг҇лъского голосꙋ! Бѣда мнѣ, мой раю, юж ꙗ не бꙋдꙋ оужывати твоего солодкого плодꙋ! Горе мнѣ, мой раю, юж мои ноги не бꙋдꙋт ходити по твоих҇ъ красных цвѣтах! Горе мнѣ, мой раю, юж мои рꙋки не бꙋдꙋт держати твоих҇ъ красных квѣточокъ запашных, солодкихъ![18]	Ѡ раю мой прекрасный раю, оуже нектомꙋ твою свѣтовиднꙋю красотꙋ азъ оглѧдаю. и пищи сладкой наслаждаюсѧ. Ѿколикыхъ добротїй твоихъ азъ лишихсѧ [...]. Ѡ тꙗко иногда азъ внꙋтрь тебе сѣдѧ, любезнѣишїй мой и прекрасный раю, веселѧхсѧ ѿ оуханїѧ цвѣтѡвъ твоихъ, и ꙗко мнѣ тамо бѣ предложена трапеза без҇ трꙋда, ꙗко исполнѧшимисѧ чаша присно животнаа, и ꙗко наслаждашемисѧ дѣїа, пѣнїѧ сладкаго агг҇льскаго въ тебѣ: и ꙗко насыщахꙋсѧ очи мои свѣта сладкаго[19].

Тепер про апокрифічні топоси в «Євангелії учительному», які сягають розлогого маріологічного циклу «таємних» книг. Багатство апокрифічних легенд про Богородицю, прагнення його авторів не пропустити «ніже тії титли, ніже тії коми» з життя Матері Спасителя, пояснюється особливим статусом Пречистої Діви Марії у християнстві, Її особливою роллю в Історії спасіння. Адже «що важливіша відома біблійна особа в загальному плані Божественного промислу, і, водночас, що менше оповідається про неї в Біблії, то більше й то розмаїтіших створювалося про неї сказань»[20]. Тому впливу цих текстів

[16] Слово ѿ Адамѣ // *Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. I: *Апокрифи старозавітні*, с. 20.

[17] И так сѧ подписал был Адам, за которым то записом рожай сѧ людскїй множыл на свѣтѣ ѿ Адама ї Євввы, и што помирало, то оусе до пекла йшло через той запис: и грѣшное и ст҇ое, и злое и доброе, и сам Адам ї Єввва, и пр҇роки ст҇ый, оушитко йшло заспол до адꙋ, оу подземнꙋю сторонꙋ непросвѣтимꙋю и мрачнꙋю. И там народ людскїй со Адамомъ сидѣлъ оу пеклѣ полшесты тисѧчи лѣт, ꙗк ст҇ыи, такъ и грѣшные. И такъ Адамъ далъ на себе запис Сотонѣ и на народ людскїй (*Апокрифи і легенди з українських рукописів* / зібр., упор. і поясн. др. І. Франко, т. II: Апокрифи новозавітні. А. *Апокрифічні євангелія.* Львів 1899, с. 178).

[18] Казанѧ на Бг҇оꙗвленїе Гд҇а Бг҇а нш҇его Іс҇а Хр҇та // *Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II: *Апокрифи новозавітні*. А. *Апокрифічні євангелія*, с. 177.

[19] *Євангеліе оучительное албо казанїа на неделю през ъ рокъ и на праздники господскїе и нарочитымъ свѧтымъ* ҂ Составлена трꙋдолюбїемъ їеромонаха Кирила Транквилїона проповедника слова Божего..., картка з҃ (зворот).

[20] Сахаров В. Апокрифические и легендарные сказания о Пресвятой Деве Марии, особенно распространенные в Древней Руси // *Христианское чтение*, март – апрель, Санкт-Петербург 1888, с. 281.

«мимовільного або свідомого» (Іларіон Свєнціцький) зазнавали пізніші письменники. Потрапити в полон апокрифічних оповідей про Богородицю було нескладно, адже творці таких новозавітних апокрифів, як «Протоєвангеліє Якова», «Євангеліє Псевдо-Матея», «Слово Йоана Богослова на Успіння Богородиці» та інші, доповнюючи тексти богонатхненних книг «різнобарвними образами, запозиченими з буденного життя», водночас описували життя Діви Марії «зі щирим релігійним чуттям»[21].

Отже, на сліди яких богородичних апокрифів натрапляємо в «Євангелії учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького?

Насамперед на сліди «Протоєвангелія Якова», цієї «великої апології чистоти, невинності й дівицтва Марії, що випереджає не завжди ортодоксійні погляди в цій ділянці великого Орігена чи не менш великого Отця Церкви, св. Йоана Златоуста»[22]. Із цим апокрифом генетично пов'язані сюжети про благовіщення благочестивим родичам Діви Марії – Йоакимові та Анні, про Різдво Діви Марії, Її виховання у храмі, а також тлумачення Кирила про вибір Йосифа на обручника Марії та інші («Повчання на Різдво Пресвятої Владичиці Приснодіви Марії»).

Відлуння «Євангелія Псевдо-Матея» звучить в оповідях про подорож і перебування Святої родини в Єгипті, зокрема в розповіді про чудесне «сокрушення» Ісусом Христом рукотворних ідолів в Єгипті («Повчання у неділю після Різдва. Про потрясіння рукотворних ідолів»).

«Євангеліє учительне» **Ставровецького**	*«Євангеліє Псевдо-Матея»*
И пришествїемъ своимъ ѡсѣти Єгупта, и раемъ вторымъ сътвори его странꙋ, и рꙋкотворенаа его идолы потрясъ, и рассыпашася рассыпанїемъ вѣчнымъ[23].	**А коли оувойшла прест. Бца оу мѣсто Єгипетъ со Хомъ, оу той часъ оу божници египетъской оушитки бги поганскїе оупали на землю и покрꙋшили ся на порох, не ꙋтерпѣли приходꙋ Хва[24].**

«Слова святого апостола і євангелиста Йоана Богослова на Успеніє Богородиці» сягає гомілія Кирила «На Успення Пресвятої Богородиці і Приснодіви

[21] Свєнціцький І. **Архаггелови вѣщанниа Марїи** і благовіщенська містерія (Проба історії літературної теми) // *Записки НТШ*, т. LXXVI, кн. 2. Львів 1907, с. 10.

[22] Starowieyski M. Wstęp ogólny do apocryfów Nowego Testamenty // *Apocryfy Nowego Testamenty. Ewangelie Apocryficzne*, ч. 1. *Fragmenty narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa* / за ред. свящ. M. Starowieyskiego. Kraków 2003, с. 52.

[23] З ***Євангеліе оучительное albo казаниа на недѣлю през рок и на праздники господскїе и нарочитымъ свѧтымъ ⁘ Составлена трꙋдолюбїемъ іеромонаха Кирила Транквиліона проповедника слова Божего...***, картка **п҃**.

[24] **Казанѧ на соборъ престои Бци** // *Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II. *Апокрифи новозавітні*. А. *Євангелія апокрифічні*, с. 154.

Марії», зокрема розгортання таких мотивів, як сповіщення архангела Гавриїла Богородиці про Її Успіння, перенесення апостолів зі всього світу на прощання з Богородицею на хмарах силою Божою і розповідь про те, що Спаситель приймає на руки душу спочилої Богородиці, а також історія про жидовина на ім'я Офонія, який хотів звергнути з одра на землю пречисте тіло Богородиці.

Уже згадувалося, що серед джерел свого натхнення Кирило не називає апокрифи. Про «Повчання на Різдво Пресвятої Владичиці Приснодіви Марії» автор пише, що воно «взяте почасти з давніх святих богословів, з Епіфанія і Григорія Ніського»[25], а про мотив прибуття апостолів на хмарах зі всього світу на похорон Богородиці зазначає: «Про зібрання святих апостолів багато святих богословів пишуть у Слові на Успення Пресвятої Богородиці. Климент Александрійський, учень Марка, святого євангелиста, Діонісій Ареопагіт, учень Павла святого, Ігнатій, святий учень Йоана, святого євангелиста, і Евводій, Петра святого учень, одноголосно про це кажуть, що всі апостоли на хмарах були принесені і служінням ангельським прийшли швидко»[26].

Не будемо дивуватися, тим паче не будемо звинувачувати нашого автора через те, що серед джерел своїх проповідей він не згадує апокрифи, зокрема гомілії про Діву Марію. Річ у тім, що передання про Богородицю, з огляду на їхнє входження в церковне передання православ'я та католицтва, посідають доволі осібне місце в апокрифічному компендіумі. На сліди «Протоєвангелія Якова», а також на відлуння «Слова святого апостола і євангелиста Йоана Богослова на Успеніє Богородиці», натрапляємо й у гоміліях Тарасія, архиєпископа константинопольського, у «Словах» на Богородичні празники Йоана Дамаскина та Йоана Златоуста, у творах архиєпископа солунського Климента, у літургійних канонах Андрея Критського, і знову ж таки Йоана Дамаскина, у стихирах Стефана Савваїта та Сергія Святоградця; виразно проступають апокрифічні мотиви і в багатьох пам'ятках церковного живопису. Апокрифічні легенди про Богородицю входили до складу Торжественників, Міней службових, Златоустів та інших авторитетних збірників[27]. «А що всі ті книги в пізнішій середньовіччині вважалися "богодухновенними" і тішилися великою повагою, то й не дивно, що поміщені в них оповідання приймалися як авторитетні і, раз знайшовши їх у такій книзі, пізніший писатель вже

[25] Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 490.

[26] Там само, с. 637

[27] Див.: Барсов Е. Христианская поэзия и искусство в связи с новозаветными апокрифами // *Философия русского религиозного искусства XVI–XX вв.*: Антология. Москва 1993, с. 123–139; Покровский Н. *Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских.* Санкт-Петербург 1892; Щепкин В. Памятники золотого шитья начала XV в. // *Труды Московского археологического общества*, т. XV. Москва 1894, с. 35–68.

не дошукувався далі їх джерела, а користувався ними нарівні з канонічною традицією»[28].

І ще про апокрифічні топоси в «Євангелію учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького. Чимало проповідей Кирила щедро вимережані питаннями, які, либонь, неабияк бентежили і його читачів. Наприклад, такими: «Чи могла дитина потрапити в руки Іродові і зберегтися цілою від убивства його?», «Чому Христос у Єгипет втікає, а не в інший край?», «Чому Бог дав померти такій кількості невинних дітей за свого Сина?», «Чому скоро Спаситель наш із Єгипту повертається у землю свою?», «Чому Йосифу сказано: йди в землю Ізраїлеву, – а міста не вказано?», «Про ім'я Ісусове: що означає, і чому чесне, і славне, і страшне для демонів?», «Чому так багато про Йоана свідчать пророки й апостоли?», «Чому Йоан святий перебуває у пустелі тридцять років, аж до появлення свого в Ізраїлі?», «Чому Діва з Йосифом-мужем була заручена, будучи Дівою Господньою і перебуваючи в обітниці вічної чистоти?»[29]. На всі ці запитання Кирило Ставровецький зазвичай дає доволі розлогі відповіді. Приміром, відповідаючи на запитання: «Якщо хто спитав би, як може Йосиф пізнати сон, чи добрий чи обман?»[30], – Кирило водночас застерігає читача від того, що не кожному снові можна вірити: О троакихъ снахъ вниман члче, въ первое ѡ єстественныхъ иже показꙋютъ злое и доброе, здравїе и недꙋгъ. аще комꙋ часто снитсѧ оводѣ, флѧкгмꙋ знаменоують. ащеже о ѡгни то холерꙋ. Запаленѧ жилъ истомаха. ащеже страхованїѧ то оунынїе симъ, потреба врачества.

Ащеже ѡ пѣнезехъ снитсѧ, лакомое и сребролюбивое срце показꙋетъ єстество таковаго; тогда ѿсихъ храни себе, ащеже веселїе то крови игранїе симъ потреба врачества. Ащеже кто прочїими общїими снами льсти себе, послѣднего безоумїа єст. Таковы и ѿ истины оуклонѧютсѧ ибо се ıазыческѡе дѣло вѣрити въ сны въ щебетанѧ птицъ и въ прочѡїи вѣщбы и чарѡванїѧ. таковое бѣсѡвское вѣщеванѧ, и чарованїе оумнѡжилосѧ нынѣ въ родѣ моемъ. и въ велицѣхъ и сановвитыхъ члцехъ, иже мнѧтсѧ быти моудры; но въ безоумїю слѣпотоують прелщены сатаною[31].

«Традиція питань – відповідей має, очевидно, патристичне походження», – висловлює припущення Дарія Сироїд, вказуючи водночас і на те, що «за цим принципом складалися і так звані народні катехизми, приклади яких подає Іван Франко у четвертому томі "Апокрифів і легенд з українських

[28] Франко І. Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. II: Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія», Львів 1899> // його ж. *Зібр. творів*: *У 50 т.* Київ 1983, т. 38, с. 119.

[29] Див.: Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє,* с. 553, 565–566, 570, 575, 601.

[30] Там само, с. 551.

[31] *Євангеліе оучительное албо казанıа на недлю през рокъ и на праздники господскїе и нарочитымъ свѧтымъ* ꙁ҃ Составлена трꙋдолюбїемъ іеромонаха Кирила Транквилїона проповедника слова Божего...

рукописів”…»[32]. До цих міркувань додамо, що взірцями народних катехизмів є вельми популярні свого часу «Вопросоотвіти»[33], які також можемо віднести до інтертексту питань – відповідей Кирила.

Щодо іншої апокрифіки в «Євангелію учительному» Кирила Транквіліона Ставровецького, то обмежуся лише переліком, і то, далебі, не вичерпним, таких топосів «таємних» книг, як падіння ангелів[34], перські царі (князі перські)[35], розступлення гори перед Єлизаветою з дитятком, коли та втікала від слуг Ірода[36], ганебна смерть Юди, котрий після зради Ісуса, «втративши надію на спасення, пішов повісився, і розсівся на двоє, і вилилась вся утроба його, і загинув душею навічно»[37], зворушливий плач Богородиці під хрестом Ісуса[38], і широко розгорнений, на відміну від євангельського тексту, сюжет про вбивство Іродом немовлят: **Нападоша бо тогда внезапꙋ гнѣвливыи вꙋинѡве єго, з ѡбнажеными мечи, и ѡтрочат о невинныхъ соущихъ при сесцахъ мтрнихъ**

[32] Сироїд Д. Різдвяні проповіді Кирила Транквіліона Ставровецького: досвід прочитання // *Львівська медієвістика*: зб. наук. пр., вип. 3: *Біля джерел українського бароко*. Львів 2010, с. 185.

[33] Див: **Вопросы Іоанна Богослова Господꙋ на горѣ Фаворско; Вопросы Іоанна Богослова Авраамꙋ о праедныхъ дꙋшахъ; Вопросы Іоанна Богослова Авраамꙋ на Єлеонской горѣ; Бесѣда трехъ святителей; Вопросы, отъ сколькихъ частей созданъ былъ Адамъ** // *Памятники отреченной русской литературы* / зібрав і видав Николай Тихонравов, т. II. Москва 1863, с. 174–212, 429–457; Вопросы св. Варфоломея, Вопросы св. І. Богослова о живыхъ и о мертвыхъ, Беседа трехъ святителей // А. Пыпин. Ложные и отреченные книги русской старины // *Памятники старинной русской литературы*, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко / за ред. Н. Костомарова, вип. III. Санкт-Петербург 1862, с. 109–117, 169–178.

[34] Цей мотив у «Повчанні на Собор святого архистратига Михаїла й інших безплотних ангелів» сягає космології «таємних книг», детально експлікованою на основі біблійного вчення про ангелів стихій у «Книзі Єноха», «Заповіті Адама», «Малому Битію» і «Топографії» Козьми Індикоплова.

[35] Пор.: Про народження Ісуса Христа **звѣзда ѡнымъ трем королем перским оуказала**; у вертепі, де народився Ісус, були **перскии црѣ ворожбитове, котриє йшли поклонити ся**; **тры кролѣ пришли поклонити ся Хꙋ Снꙋ бжомꙋ из далекой стороны, ѿ сходꙋ слнца, из земли перской** (*Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II: *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія*, с. 12, 63, 127).

[36] **Горо Гнѣ, пріими мтрь съ ѿтрочатемь!.. й абіє просяде ся гора й прият я** (**Слово на рождтво влдца нашея Бца и прно двы Мріа** (*Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II: *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія*, с. 41).

[37] Кирило Транквіліон Ставровецький. *Учительне Євангеліє*, с. 139. Порівняємо цей уступ про Юду в Кирила Транквіліона Ставровецького з відповідним фрагментом **Сказанія Ꙋчителя церковнаго Іеронима стаго ѡ Іюдѣ предателѣ Гда нашего Ійса Христа: … шед й на древѣ ѡбѣсивши ся оудави ся, й пропаде ся посредѣ, й изліа ся оутроба єгѡ** (*Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II: *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія*, с. 345).

[38] Юрій Пелешенко, досліджуючи тексти «Плачу Богородиці» в українській літературі, зокрема «Плач Богородиці» Кирила Транквіліона Ставровецького, резюмує: «... Всі варіанти “Плачу Богородиці” в українській книжності та фольклорі перебувають у генетичному зв’язку, а першоджерелом твору є апокрифічні мотиви візантійського походження» (Пелешенко Ю. «Плач Богородиці» в українській літературі // *Медієвістика*, вип. I, Одеса 1998, с. 38).

начаша ѿривати, и пред очима тѣхъ без мати оубивати: єдиномꙋ мѣчъ главоу здыймꙋетъ; а дрꙋгомꙋ острая шабля срца къштоуетъ. Всюдꙋ потѡцы кривавыи текоутъ, всѣ предѣлы и хѡлмы вифлеемской страны кровїю намочены невинны отрочат. Поистиннѣ оубо, внегда ѿшедъ свѣтъ и веселїе въ Єгупетъ; тогда внезапꙋ окрили темныи облацы всю вифлеемскꙋю странꙋ, и горкїй плачъ всюдꙋ простреся, и въпль страшный до нбсъ подношашеся, въ всякомъ домꙋ оужасное стенанїе на стогнахъ и на пꙋтехъ горкое рыданїе. Смꙋтные мтри оубїеныхъ чадъ своихъ по поутехъ събираютъ, и ѿ прахꙋ слезми омываютъ. а сами яко дрꙋголюбивыи горлицѣ, ѿ жалѣнїа о землю ся разбиваютъ. Дрꙋзї иже съ жалѣнїем плачливыи очи в небо подносятъ, и оумиленными гласы землѣ просятъ, да ся внезапꙋ под ними растоупит, и покрїетъ ихъ ѿ жалѣнїа сего[39]. Так само, як у гомілії Кирила «Про убивство немовлят і про ридання матерів їх», вифлеємська різня немовлят детально експлікована і в апокрифічній моделі Священної історії, зокрема в текстах, які побутували на українських літературних теренах[40]. Вловлюємо також суголосність між повчанням Кирила й апокрифічними текстами у смислових рівнях інтерпретації теми замучення немовлят, наприклад, у мотивах страждання за Христа, вини і кари (прокляття Іродові), «сподоблення» «великої похвали» батькам, а також немовлятам, які стали «славні на небі і землі».

Чому апокрифи виявилися такими принадними для Кирила Транквіліона Ставровецького, втім, як і для інших українських проповідників XVII–XVIII ст.? Причин надто багато.

Це і «поезія, яку додає до церковного змісту апокрифічна епопея», і «інтересні, епічні теми», і «глибокі, і сильно драматизовані історії», і «простий стиль», і «принадні подробиці», що таїли неабиякий «поваб» для читача (слухача), «приємну розривку на релігійнім тлі» (І. Франко). «Благочестива фантазія», «поетичний вислів благочестивої думки», «глибоко зворушливі й безмірно поетичні картини», «все, що найбільш живописного і прекрасного має мова поезії», «поетизація християнства» – ці й подібні висловлювання становлять *loci communes* текстів багатьох дослідників апокрифічної літератури. Саме в «непідробній поезії» «таємних» книг крилася одна з таємниць їхнього тріумфального походу просторами християнського світу, нечуваного успіху в читача.

---

39 Євангеліе оучительное албо казанья на недлю през рокъ и на праздники господскіе и нарочитымъ святымъ ҂ Составлена трꙋдолюбїемъ іеромонаха Кирила Транквилїона проповедника слова Божего..., картка пг.

40 Див.: Слово на Рождество Гда ншго Іс Ха // *Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. II: *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія*, с. 112–116; Казане на Ѡсборъ Прчтои Бгоиці или по Рожтвѣ Хвѣ в неделю и на стыхъ младенец избїенних ѿ Ірода црл // *Там само*, с. 143–146; Ѡ избїенїю дѣтей во выфлеомскомъ повѣтѣ за Ха ѿ Ірода Идꙋмейчика чотырънадцят тысячїй ѿрочатокъ, яко были оушитки немовлятка // *Там само*, с. 138–143.

Це й елемент символу та прообразу, дуже сильний і в самому християнському віровченні, який діяв в апокрифах. «Навіть стягаючи сакральне в конкретну дійсність, апокриф чинив це на взірець і на подобу образів Святого Письма й обрядової літератури»[41].

Це і дух часу[42], і суто індивідуальні чинники, творча індивідуальність проповідника, особливості його художнього мовлення зокрема. Поетика апокрифічних текстів (зокрема такі її прикмети, як емоційність, драматизм, візуальність образів, ампліфікація, розгорненість) вельми співзвучна стилістиці самого Кирила Транквіліона Ставровецького. У цьому втягненні апокрифічних топосів до свої проповідей було, очевидно, і бажання автора «конкретизувати абстрактні речі й поняття, пояснити речі "несотворенныя" речами "створенными"»[43]. А те, що ті проповіді могли далеко відбігати від канонічних текстів, здається, не надто бентежило ні творця цих гомілій, ні їхнього побожного читача (слухачів).

Yaroslava Melnyk

Apocryphal Topoi in "Didactic Gospels" by Kyrylo Stavrovetsky Tranquillon

Apocryphal plots, images, motives, and symbols in «Didactic Gospels» by Kyrylo Stavrovetsky-Tranquillon were analyzed. The apocrypha have been identified as «preliminary» texts of many homilies by Kyrylo. The reasons for the preacher's appeal to the «secret» books have been explained.

Keywords: apocrypha, sermon, topoi, text, plot, popularity.

---

41 Naumow A. *Apocryfy w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej*. Wrozlaw – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, c. 8.

42 Прописку чудесних легенд у текстах барокових авторів (Кирила Транквіліона Ставровецького, Йоаникія Ґалятовського, Антонія Радивиловського) І. Франко пояснював тим, що в ІІ половині XVII ст. «в часі великих війн домашніх і великих всенародних бід нахил до чудесного в масах народу та духовенства нашого значно збільшився, і збірники чудесних легенд виступають, можна сказати, на перший план церковної літератури» (Франко І. *Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів*, т. ІІ: *Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія»*, Львів 1899>, с. 107.

43 Біда К. *Іоанікій Ґалятовський і його «Ключъ разуменія»*. Рим 1975, с. LXX.